

Bir Kültür Mozaïği Olan Ani Kentine Götüren Raylar: Turistik Doğu Ekspresi

Elvan Eser*
ORCID 0000-0001-5527-5413

Veli Ulaş Asmadili**
ORCID 0000-0001-5698-1862

Öz

Asli amacı turizme hizmet etmek olmayan dahası 18 Ekim 1948 tarihinde salt taşımacılık gayesi ile yola çıkan Doğu Ekspresi geçirdiği on yıllar süren seyrüseferinde Türkiye’de tercih edilen bir turizm faaliyeti haline dönüşmüştür. Nitekim Ankara’dan hareketle Tarihi Kuzey Doğu Yolu’nu takip eden tren sefer sırasında yolcularına hem tarihi hem de kültürel bir deneyim yaşatmasının yanı sıra doğaya yönelik de görsel bir şölen sunmaktadır. Rotanın son istasyonu ise Paleolitik Çağ’dan bu yana insanoğlu için kesintisiz bir mesken olmuş Kars şehridir. Şehrin on binlerce yıllık tarihi birikiminin yanı sıra bünyesinde bulundurduğu ve UNESCO tarafından da tescillenen kültürel mirası olan Ani bölgeyi başlı başına turistik bir destinasyon haline getirmiştir. Ancak kimi hallerde Doğu Ekspresi aracılığı ile turistik faaliyette bulunan kitle için Ani Kenti hak ettiği değere ulaşmamaktadır. Zira turistik faaliyetin gerçekleştirileceği zaman olarak tercih edilen kış ayları bu olumsuz duruma sebebiyet vermektedir. Oysaki vurguladığımız gibi bölgeye yapılacak turistik seyahatleri yılın 12 ayına yaymak hem turizm faaliyetinin kalitesini arttıracak hem de başta Kars Ani Kenti olmak üzere bölgede var olan kültürel değerleri zorlayıcı iklim şartlarından arındırarak daha verimli bir biçimde tecrübe etmeyi olanaklı kılacaktır. Disiplinler arası nitelikte olan çalışmada daha çok ikincil elden kaynaklardan istifade edilerek, Doğu Ekspresi seferlerinin önem kazanmasında özellikle Kars ve Ani Kenti’nin kültürel yapısının öne çıkarılması hedeflenmiştir.

Anahtar kelime: Turizm, Doğu Ekspresi, Kars/Ani

*Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sosyal Bilimler MYO, Seyahat ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, eeser.pau.edu.tr

**Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sosyal Bilimler MYO, Seyahat ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, ulasasmadili@pau.edu.tr

Rails Leading to the Ani City a Cultural Mosaic: Touristic Eastern Express

Abstarct

Although, it's not the main purpose of the Dogu Express to serve in tourism, On October 18, 1948, it departs for the sole purpose of transportation and then has become a preferred tourism activity in our country during its decades-long navigation. Thus, the train tracks that follows the Historic North East Road from Ankara provide a visual feast for its passengers both historical and cultural as well as nature. The last station of the route is the city of Kars, which has been an uninterrupted residence for mankind since the Paleolithic Age. The cultural heritage of Ani, which is also registered by UNESCO, has made Ani a touristic destination by itself. However, in some cases, Ani City cannot reach the value it deserves for the mass that is engaged in touristic activities through the Dogu Express. Because the winter months, which are preferred as the time of the touristic activity, cause this negative situation. However, as we have emphasized, extending the touristic travels to the region in 12 months of the year will increase the quality of the tourism activity and make it possible to experience the cultural values of Kars Ani City in a more efficient way by removing the climate conditions that compelling cultural values. In this interdisciplinary study, it was aimed to emphasize the cultural structure of Kars and Ani City in order to gain importance for the Eastern Express expedition by using secondary sources.

Keyword: Tourism, Dogu Express, Kars/Ani

По рельсам в мозаику культур город Ани:

Туристический Восточный экспресс

Резюме

Изначально не предназначенный для туризма запущенный еще в 18 октября 1948 году с исключительно транспортной целью Восточный экспресс после десятилетий службы превратился в излюбленное средство туристической деятельности в Турции. Так, отправляясь из Анкары по историческому северо-восточному пути поезд позволяет путешественникам приобрести не только неповторимый исторический и культурный опыт, но и насладиться невероятными восточными пейзажами. Последней станцией пути является город Карс, который еще со времен палеолита был непрерывной стоянкой человека. Помимо тысячелетней истории регион привлекает также наличием древнего города Ани, который включен в список Всемирного наследия UNESCO. Однако, иногда Ани не получает заслуженного внимания со стороны приезжающих сюда на Восточном экспрессе туристов, чему припятствуют зимние месяцы, которым отдается предпочтение при посещении данных мест.

Ключевые слова: туризм, Восточный экспресс, Карс, Ани

Giriş

Sosyal medyanın hayatımızda yetkin bir şekillendirici olduğu son zamanlarda “etkileyici” oldukları iddiasıyla şahsi hesaplarından paylaşımlarda bulunan ve kalabalık kitleleri etkileyen sosyal medya fenomenleri kimi hallerde unutulmuş öz benliğimizin yapı taşı mahiyetinde olan değerlerimizi hatırlamamız gerektiği noktasında zihinlerimizde tesirli olmaktadır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları tarafından işletilen ve taşımacılık faaliyetini mümkün kılmak gayesiyle hareket eden, Doğu Ekspresi’ni asli amacı olan taşımacılığın ötesinde kullanılarak tren vagonlarının bir turizm metasına dönüşmesine imkân sağlayan kitle hiç şüphesiz ki, kendi turistik temasını oluşturarak gerçekleştirdiği gezi tecrübesini sosyal medya hesaplarında paylaşan gruptur. Zira turizm faaliyetini Doğu Ekspresi bünyesinde gerçekleştirmeyi yeğleyen söz konusu bu “etkileyici kitle” modern Türkiye’nin sahip olduğu doğal güzellikleri yenilikçi bir turistik tecrübe ile fark edilir hale getirmesi adına önem taşımaktadır. Lakin Doğu Ekspresi aracılığıyla yaklaşık 30/36 saat süren seyahat tecrübesini turistik bir faaliyet haline dönüştürmek isteyen kitlenin söz konusu olan rotanın doğal güzelliklerinin yanı sıra tarihi değerine de vurgu yapması gerekmektedir. Muhakkak ki, bu seferi asıl kıymetli kılan unsur Başkent Ankara’dan hareketle suyollarını takip ederek; Kayseri, Sivas, Erzurum ve Erzincan’dan ilerleyip¹ serhat şehri Kars’a ulaşıyor olmasıdır. Zira Doğu Ekspresi’nin geçmiş olduğu rota 2 bin yıldan daha uzun bir süredir Türk ulusunu bağrında konuşlandırmaktadır. Öyle ki bahsi geçen rota Anadolu coğrafyasının Sultan Alparslan önderliğinde Türkleşmesinde ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde de Türkiyeleşmesinde etkin olmuştur. Nitekim söz konusu rota Sultan Alparslan’a Kars’la Anadolu’nun kapılarını açarken, Ulu Önder’in nezdinde Erzurum ve Sivas Kongreleriyle manda ve himayenin kabul edilemeyeceği, dahası çağlar öncesinden Türk yurdu olan Anadolu’nun Türkiye olarak tarihi varlığına devam etmesi gerektiğini tüm dünyaya ilan edilmesine şahitlik eden coğrafyadır. Dahası bu hat tarihi gerçekliğinin yanı sıra İslamiyet’in de Anadolu’da yayılış rotası olarak değer görmektedir. Zira Anadolu’nun ilk camisi olan Ebu’l Muammeran Cami ile minberle tanışan coğrafya Osmanlı Dönemi’nde İslam Halifesinin otağı durumuna gelmiştir. Aynı şekilde Doğu Ekspresi güzergâhı üzerinde bulunan tarihi ve kültürel hazine

¹Alpaslan Ceylan, “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (10), (2015): 4.

UNESCO tarafından da Dünya Mirası olarak görülmüştür. Bu vesileyle de pek çok eser gerek kalıcı gerekse de geçici listede Kültürel Miras ya da Somut Olmayan Kültürel Miras kategorisinde değerlendirilmiştir. Söz konusu güzergâh üzerinde yer alan tarihi ve kültürel mirasımız irdelendiğinde kıymet noktasında her birinin bir diğerinden ehemmiyetli olduğu görülmekle birlikte Doğu Ekspresi'nin son durağı olan Kars/Ani muhteşem heybetiyle çağlar öncesinden günümüze seslenir gibidir. Zira bölgenin insanoğlu tarafından Paleolitik ve Neolitik Dönem' den beri yaşamsal saha olarak tercih edilmesinin yanı sıra M.Ö. 3. bin yılda Hurriler tarafından da mesken olarak kullanıldığı bilinmektedir. İlerleyen süreçte ise Subarular ve Mitanniler'i konuk eden coğrafya M.Ö. 1. bin yıldan başlayarak Urartu Krallığı tarafından da yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir. Aynı coğrafya ardından ise Asya içlerinden Türk boylarının bölgeye uyguladığı tazyik süreci sırasında Kimmerler, Sakalar ve Massagetlerin bölge hâkimiyeti için verdiği mücadele görülmektedir. Daha sonra ise sırasıyla Med, Pers ve Makedonyalılar için hâkimiyet sahası olan bölge bir kez daha Part egemenliğiyle birlikte Türk eli haline gelmiş ve bu hâkimiyet Bulgar Türklerinden Karsakların tarih sahnesine çıkmasıyla taçlanmıştır. Devamında Roma İmparatorluğu ya da Müslüman Emevi ile Abbasiler, Ermeni Bagratlılar ve sonrasında Bizans derken 16 Ağustos 1064 tarihiyle birlikte Türk memleketi olan Ani ve çevresi fetih sonrasında Sultan Alparslan'ın icazetiyle Şeddathlılar Hanedanına verilmiştir. İlerleyen dönemle birlikte Gürcüler, Celayidiler, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar bölgede hâkimiyet kurmuşlardır.² Ancak 1300'lü yılların başında kent eski önemini yitirmeye başlamıştır. Bunda etkin olan unsur ise hiç şüphesiz değişen ticaret yollarıdır.³ Takdir edilir ki, Ani bin yıllara yayılan bu tarihi varlığı süresince yukarıda ismi zikredilmiş olan her bir millet ve medeniyet için önem arz etmesinin yanı sıra söz konusu bu toplumların kültürünün ve mimarisinin devasa surlarla çerçevelenmiş bir tabloya taşlarla çizilmiş resmi gibidir. Lakin asli amacı taşımacılık olan Doğu Ekspresi'nin turizm metasına dönüşmesiyle birlikte ortaya çıkan Turistik Doğu Ekspresi Ani'nin tarihi alt yapısını aktarmakta yetersiz kalmıştır. Nitekim Turistik Doğu Ekspresinin birinci gayesi rekreasyon turizminin tecrübe edilebilmesi iken, oluşturulan rotanın ikinci gayesi de bölgenin doğal güzelliğini ön plana çıkarmaktır. Bu vesile ile de seyahatin daha ziyade kış aylarında tercih edildiği görülmektedir. Bu tercihte bölgede

²Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Güzel Sanat Enstitüsü Dergisi*, 17 (2006): 51.

³Heghnar Zeitlian Watenpau, "Preserving the Medieval City of Ani: Cultural Heritage between Contest and Reconciliation", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 73 (4), (2014): 531.

yer alan Çıldır Gölü⁴ ve Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kayak Merkezi'nin⁵ de büyük tesiri bulunmaktadır. Zira kar ve karın getirisi olan beyaz örtü turistleri tesiri altında bırakırken çetin iklim koşullarının tarihi şehri ziyareti olumsuz yönde etkilediği düşünülmektedir. Gerçekten de binyıllar boyu geçirdiği yer sarsıntıları sebebiyle yara almasına rağmen doğa karşısında tutunmayı başaran Ani kenti, turizm sektörü çerçevesi içerisinde düşünüldüğünde ne yazık ki tabiatın karşısında ikinci plana itilmiş gibi görünmektedir.

1. Doğu Ekspresi/Turistik Doğu Ekspresi

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları (TCDD)'nin ana hat seferlerinden bir tanesi olan Doğu Ekspresi Ankara-Kars güzergâhında faaliyet göstermektedir. Doğu Ekspresi rotası; Ankara, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum ve Kars illeri şeklindedir. Yaklaşık olarak 1933 km olan bu yol 24 saat 30 dakikada tamamlanmaktadır. Doğu Ekspresi seferleri her akşam Ankara'dan 18.00' da hareket ederek, ertesi gün 18.30' da Kars' a ulaşmaktadır.⁶

⁴Ardahan iline 48 km, Kars il merkezine ise 85 km uzaklıkta olan Çıldır Gölü 120 km² büyüklüğünde bir alana yayılmıştır. Ayrıca balıkçılık sayesinde bölge ekonomisinde önemli bir yere sahip olan bu göl, Van Gölü'nden sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük tatlı su gölü olma özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte, Doğu Ekspresi ile birlikte macera turizmi adına değer kazanan bir sahaya dönüşmüştür. Kış aylarında gölün buz tutmasıyla birlikte suyun üzerinde yürümek, araç kullanmak, buzu kırarak balık tutmak gibi faaliyetler yapılmaktadır. Ayrıca göl sulak alan statüsündedir ve çevresinde 6'sı endemik olmak üzere 74 bitki türü, 86'sı kuş, 9'u memeli, 15'i balık ve 11'i sürüngen olmak üzere toplamda 121 hayvan türü bulunmaktadır. Bkz. Oğuz Şimşek, "Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler", *Belgü Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2019): 106; Hasan Yılmaz, v.dğr., "Çıldır Gölü'nün Rekreasyonel Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi", *Uluslararası Kentleşme ve Çevre Sorunları Sempozyumu: Değişim/Dönüşüm/Özgünlük Kongresi Bildiri Kitabı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018: 282.

⁵Kars il merkezine 50 km uzaklıktaki Sarıkamış ilçe sınırları içerisinde bulunan kış turizmi merkezi 2634 metre yüksekliğindeki Bayraktepe üzerine inşa edilmiştir. Tesislerin inşa edildiği yükseklik 2150 metredir. Sarıkamış çevresindeki bazı bölgelerin (Süphandağı, Cıbiltepe, Balıklıdağ, Çamurludağ) 1991 yılında turizm merkezi olarak ilan edilmesiyle birlikte Bayraktepe (Cıbiltepe) üzerine bazı kayak pistleri yapılmasıyla başlayan kış turizmi süreci 2010 yılında bahsi geçen diğer merkezlerin gelişim planı dışında bırakılmasıyla "Bayraktepe (Cıbiltepe) Kars Sarıkamış Kış Sporları Turizm Merkezi" olarak devam etmektedir. Bkz. Mucip Demir ve Mete Alım, "Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları ve Turizmi Merkezine Ait Coğrafi Bir Değerlendirme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0 (33) (2016): 242-244.

⁶Doğu Ekspresi Saatleri: <http://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/dogu-ekspresi/> (07.11.2019).

Doğu Ekspresi Güzergâhı <http://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/turistik-dogu-ekspresi/> (16.12.2019).

Söz konusu hat zaman içerisinde kademe kademe yapılmıştır. 1927 yılında Ankara-Kayseri arasındaki hat tamamlanmış ve ardından 1930 yılında Sivas Şarkışla Garı'nın hizmete girmesiyle Ankara-Sivas rotası tamamlanmıştır. 7 Ekim 1938' de ise Erzincan, yaklaşık bir yıl sonra 6 Eylül 1939'da da Erzurum'a ulaşan hat, Rusların daha önce inşa etmiş oldukları Erzurum-Kars demiryoluna bağlanmıştır.⁷ Böylece Sivas-Erzurum hattının da tamamlanarak Kars' a bağlanmasıyla birlikte bugün kullanılan Doğu Ekspresi rotası oluşturulmuştur.⁸ Hattın tamamlanması ve hizmete açılmasıyla birlikte 13 Ekim 1948 yılına ait Cumhuriyet Gazetesi'nde Yataklı Vagonlar manşetiyle hattın ilanı yapılmış, ilandan sadece 4 gün sonra ilk seferine başlayan Doğu Ekspresi'nin hizmete girdiği haberleri 18 Ekim 1948 tarihli gazetelerin manşetlerini süslemiştir.⁹

“Haydarpaşa – Erzurum arasında seyahat edecek yolcuların dikkat-i nazarına: Ekim ayının 15 inci cuma gününden itibaren Haydarpaşa – Erzurum arasında cuma ve pazartesi günleri işlemek üzere Doğu Ekspresi sefere konacağı malumdur. Bugünler için evvelce yatak ve tren için bilet almış olan yolcular, adi tarife ile ekspres tarifesi arasındaki farkı ödeyeceklerdir. Ücret farklı ödemeyenlere ellerindeki biletin bedele iade edileceğinden bilgi edinilmesi rica olunur.”

⁷Şengül Sonar, “Türkiye’de Uygulanan Demiryolu Ulaşım Politikaları”, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2015, 75-117.

⁸Firdes Temizgüney, “Demiryolu Ulaşımının Erzurum’a Katkıları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 53 (2015): 255-272.

⁹Doğu Ekspresi İlk Seferi: http://gazeteler.ankara.edu.tr/detail.php?id=62&sayi_id=1597 (03.11.2019).

Yukarıdaki gazete haberinden anlaşılacağı üzere 1948 yılında sefere başlayan Doğu Ekspresi treni bugün pulman, kompartımanlı, örtülü kuşet, yemek ve yataklı vagonlar olmak üzere dört farklı şekilde hizmet vermektedir. Pulman vagonları 180, örtülü kuşetli vagonlar 80, yataklı vagonlar ise 100 yolcu kapasitesine sahiptir. Böylece Doğu Ekspresi toplamda 360 yolcuya hizmet vermektedir.¹⁰ Doğu Ekspresi ile yolculuk yapan bireyler tecrübelerini sosyal medya kanalıyla farklı mecralarda paylaşmaktadırlar. Paylaşımlarının yanı sıra rota üzerinde bulunan yerler hakkında birçok seyahat sitesinden bilgi aramakta ve tavsiyeleri, yorumları incelemektedirler.¹¹

Mevsim normalleri göz önünde bulundurulduğunda Doğu Ekspresi ile seyahat etmenin en keyifli olacağı zamanın Ocak-Mart ayları arasını kapsayan dönem olacağı düşünülmektedir. Bu tarihler turizm açısından öne çıkarılmalıdır. Popüler gündemi yakalamak isteyen özellikle genç bireyler, bu tecrübeyi yaşamak istemektedirler. Bu doğrultuda Doğu Ekspresi'ne olan ilgi gün geçtikte artmaya devam etmektedir. Söz konusu turizm faaliyetine katılan bireyler, tren ile seyahat etmenin yanı sıra Kars'a giderek orada günlük turlara, kısa geziler gibi farklı etkinliklere katılarak bölgenin turizm potansiyeline önemli katkılar sağlamaktadırlar.¹²

Ulaşım araçları genelinde nispeten uygun fiyatlı ve güvenli olması nedeniyle tercih edilen raylı sistemler, son zamanlarda hem teknolojinin gelişmesi hem de bazı yapılanma ve iyileştirmeler neticesinde hızla büyümeye ve ilgi görmeye devam etmektedir. Türkiye'de ise bu büyüme 2003 yılı itibarı ile başlamıştır ve halen devam etmektedir. Demiryollarının hava şartlarından ve çevresel olaylardan daha az etkilenişi ve bunun neticesinde daha konforlu, güvenli ve huzurlu bir yolculuk vadediyor olması gece gündüz, uzak yakın demeden kesintisiz yolculuklar için trenleri vazgeçilemez bir tercih haline getirmiştir.¹³

Demiryolları uzun yıllar yalnızca bir noktadan diğerine uygun maliyetli ulaşım araçları olarak kullanılmıştır. Ancak yakın geçmişte yatırımların yapılmasıyla ve alt-üst yapı imkânlarının iyileştirilmesiyle birlikte güzergâh sayıları arttırılmış, ulaşım süreleri kısaltılmıştır. Bu sayede tren yolculuğuna olan ilgi artmış, tren seferleri birer turizm

¹⁰Doğu Ekspresi: <http://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/dogu-ekspresi/> (07.11.2019).

¹¹Veysel Çakmak ve Aysu Altaş, "Sosyal Medya Etkileşiminde Tren Yolculukları: Doğu Ekspresi İle İlgili Youtube Paylaşım Videolarının Analizi". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6 (1), (2018): 391.

¹²Mustafa Doğan, v. dğr., "Sosyal Medyanın Turizm ve Turist Tercihlerine Etkisi: Kars-Doğu Ekspresi Örneği" *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15 (3), (2018): 674-675.

¹³Adnan Alkan, "Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6 (4), (2018): 1021.

aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca tren seferlerinin nostaljik yolculuklar, kısa mesafeler ve özel olarak tasarlanmış rotalarda yer alması tren turizmi kavramını ortaya çıkarmıştır.¹⁴

Turizm amaçlı tren yolculukları dendiğinde dünya genelinde önemli bazı rotalar bulunmaktadır. Söz konusu güzergâhlar arasında zirvede sayılabilecek rota Trans Sibirya rotasıdır. Bu rota Batı Rusya'yı Sibirya'ya, Uzakdoğu Rusya'sını Moğolistan'a, Çin ve Japon Denizi'ne bağlayan ve Moskova'dan Vladivostok'a uzanan 9300 km'lik muhteşem bir demiryoludur. Bu rota aynı zamanda dünyanın en uzun demiryolu güzergâhı olma unvanını da elinde tutmaktadır. Trans Sibirya rotası esasen başka gayeler için inşa edilmesine rağmen zamanla turizm amacıyla kullanılmaya başlanmış ve bu hususta oldukça talep görmüştür. Trans Sibirya'nın yanı sıra, 1840 yılında ilk yolculuğuna çıkan ve halen binlerce turist tarafından ilgi gören Avustralya efsanesi olan Ghan Ekspresi de tercih edilen diğer bir rotadır. Bunların haricinde dünyanın farklı yerlerinde hem ulaşım hem de turizm amaçlı kullanılan birçok güzergâh bulunmaktadır. Bu güzergâhlar dünyanın farklı yerlerine yayılmış olup her biri birer turistik demiryolu veya miras demiryolu olarak nitelendirilmektedirler.¹⁵ Doğu Ekspresi 'de bu bağlamda değerlendirildiğinde ulusal ve uluslararası turizm faaliyetleri açısından oldukça büyük bir öneme sahip olduğu görülecektir.

Gerçekten de gün geçtikçe gelişen iç turizm hareketlilikleri esnasında, bireyler daha önce deneyimlemedikleri faaliyetleri merak etmeye başlamışlardır. Bu durum turizm etkinliklerine katılmak isteyen bireyleri alternatif turizme yönelmeye itmiştir. Dolayısıyla yeni arayışlar içerisine giren bireylerin tercih ettiği faaliyetlerden bir tanesi de son yıllarda sık sık gündeme gelen ve ilgi çeken Doğu Ekspresi seferleri olmuştur.¹⁶

Doğu Ekspresi seferleri turizm açısından değerlendirildiğinde; kış turizmi ve kültür turizmi gibi alternatif turizm faaliyetleri dâhilindedir. Bununla birlikte, söz konusu tren seferleri diğer ulaşım şekillerine nazaran daha uygun maliyetli olduğu için bütçesi kısıtlı bireyler tarafından da tercih edilip bir sosyal turizm faaliyeti haline gelmektedir.¹⁷

Bununla birlikte son yıllarda gerek basında gerekse sosyal medyada sıkça gündem olan Doğu Ekspresi yolculuğu, bireylerin bir yerden diğerine ulaşmak için

¹⁴Mehmet Çontu, "Alternatif Turizm Çeşitleri ve Kızılcahamam Termal Turizmi Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2006, 25.

¹⁵Alkan, "Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi", 1022.

¹⁶Harun Arslan, "Alternatif Turizmin Bölge Ekonomisi Üzerindeki Etkisi: Samsun Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2018, 20.

¹⁷Arslan, "Alternatif Turizmin Bölge Ekonomisi Üzerindeki Etkisi: Samsun Örneği", 20.

kullandıkları sıradan bir tren seferi olmasının dışında farklı deneyimleri tatmak amacıyla katıldıkları bir yolculuk olmuştur. Sosyal medya vasıtasıyla popülerliği artan ve yoğun talep görmeye başlayan Doğu Ekspresi birçok tur şirketinin ve acentanın da dikkatinden kaçmamıştır. Artan talebin neticesi olarak, tur şirketleri Doğu Ekspresi temelli paket tur programları hazırlamaya başlamışlardır.¹⁸

Yapılan son çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla tur şirketleri ve acentaların düzenlediği söz konusu turlara genellikle yaşlı bireyler katılmaktadır. Genç bireyler ise daha çok kendi yaptıkları planlar ile bu deneyimi tecrübe etmektedirler. Acentaların paket tur programlarından anlaşıldığına göre, turizm amaçlı oluşturulan Doğu Ekspresi yolculuğu tüm faaliyetlerle birlikte 3 gün sürmekte ve maddi açıdan çok fazla zorlayıcı olmadığı düşünülmektedir. Maliyet kalemlerinin bu denli uygun olması, gerek konaklama gerekse bilet fiyatlarının nispeten düşük olması toplumun her kesiminden bireylerin bu deneyimi rahatça yaşayabilecekleri anlamına gelmektedir. Ayrıca yolculuğun yılın tamamına yayılması turizm anlamında bir sürdürülebilirliğin oluşmasına da katkı sağlamaktadır.¹⁹

Eski Ankara Garı'ndan hareket etmekte olan tren, güzergâh boyunca İliç'te 3 saat, Erzincan'da 2 saat 40 dakika ve Erzurum'da 2 saat 40 dakika uzun süreli (yerel tur amaçlı) duruş yapmaktadır. Kars'tan saat 23:55'de hareket eden tren Divriği'de 2 saat 36 dakika ve Sivas turu için Bostankaya'da 3 saat 09 dakika durmaktadır. 1310 kilometrelik Ankara-Kars arasındaki parkuru yaklaşık 31 saat, Kars-Ankara arasındaki parkurunu yaklaşık 30 saatte tamamlamaktadır.

Ankara Kalkış	Kayseri Kalkış	Divriği Kalkış	İliç Kalkış	Erzincan Kalkış	Erzurum Kalkış	Kars Varış
16.55	23.22	05.02	09.05	13.39	20.13	23.58
Kars	Erzurum	Erzincan	Divriği	Bostankaya	Kayseri	Ankara

¹⁸Veli Ceylan v.dğr., “70 Yıl Sonra Gelen Değişim: Doğu Ekspresi Yolculuğunun Gastronomi Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Turizmde Yeni Jenrasyonlar ve Yeni Trendler Konferansı Bildiriler Kitabı-Proceeding Book*, 70 (2018): 142.

¹⁹Ceylan, v.dğr., “70 Yıl Sonra Gelen Değişim: Doğu Ekspresi Yolculuğunun Gastronomi Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi”, 142.

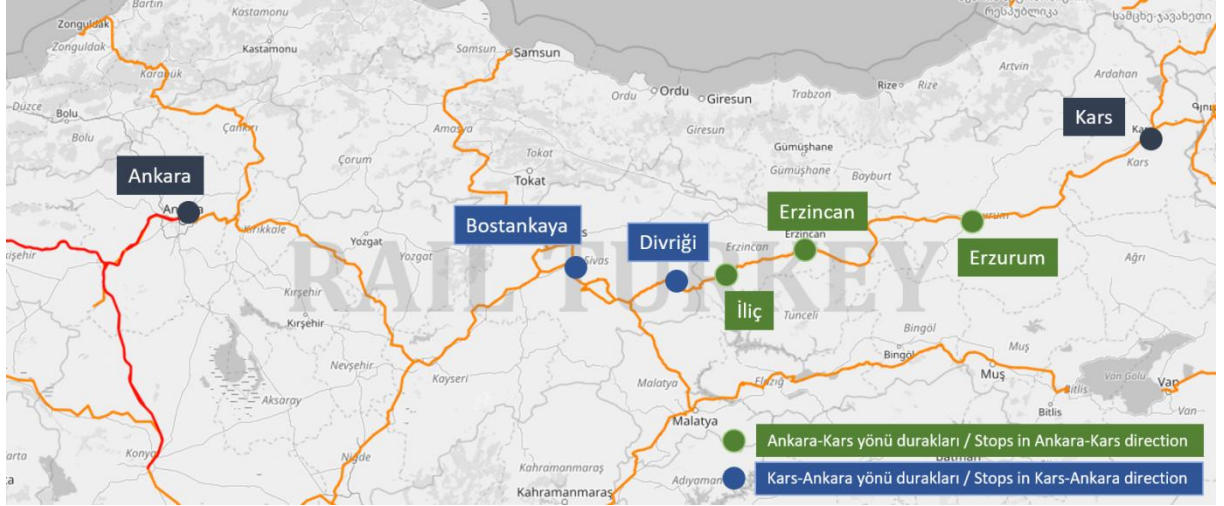
Kalkış	m Kalkış	n Kalkış	i Kalkış	a Kalkış	Kalkış	a Varış
23.55	03.59	07.51	14.01	19.19	22.25	05.15

*Turistik Doğu Ekspresi saatleri <http://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/turistik-dogu-ekspresi/>
(16.12.2019).*

Dünyanın en güzel ilk 4 rotasından birisi olan Ankara-Kars ve Kars-Ankara arasında işleyen Turistik Doğu Ekspresi 29.05.2019 tarihinden itibaren işletilmeye başlamıştır. Nitekim Turistik Doğu Ekspresi yataklı ve yemekli vagonlardan oluşmaktadır. Yataklı vagonlarda her kompartımanda 2 kişi seyahat edebilmektedir. Doğu Ekspresi'nin hizmet kataloğuna bakıldığında 6 yataklı vagon, 2 hizmet vagonu ve 1 yemekli vagon olmak üzere 9 vagondan oluşan ve 120 kişiye hizmet verebilen Turistik Doğu Ekspresi treni her gün saat 15:55'te Ankara'dan hareket ederek ertesi gün 00:37'de Kars'a ulaşmaktadır. Bu süre acentaların yaptığı tur programlarıyla 3 güne kadar uzayabilmektedir. Tren yolcuların tarihi ve turistik yerleri ziyaret edebilmesi için Ankara Kars yönünde Erzincan, İliç ve Erzurum'da, Kars'tan Ankara'ya dönüşte ise Sivas Divriği'de ve Bostankaya istasyonlarında beklemektedir.²⁰ Bilet fiyatlarına baktığımızda 1 odada tek kişi seyahat edilmesi durumunda 480 TL, 2 kişi seyahat edilmesi durumunda ise kişi başı 300 TL şeklindedir.²¹

²⁰Doğu Ekspresi İlk Seferi: <https://www.cnnturk.com/video/seyahat/turkiye/turistik-dogu-ekspresi-seferlere-basladi> (03.11.2019).

²¹Doğu Ekspresi Bilet: https://ebilet.tcddtasimacilik.gov.tr/view/eybis/tnmGenel/int_sat_001.jsf (07.11.2019).

Turistik Doğu Ekspresi Rotası <http://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/turistik-dogu-ekspresi/>

(16.12.2019).

2. Bir Dünya Mirası Olarak Ani Kentinden Günümüze Kalanlar

İsmi M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkasya'dan hareketle bölgeye gelip, ve bir müddet sahaya hâkim olan Bulgar Türklerinden Valentur boyunun Karsak²² oymağından alan Kars ili, tarih boyunca “Anadolu'nun Kafkaslara Açılan Kapısı” olarak nam salmıştır. Nitekim bazı kaynaklara göre de şehrin ismi Gürcü menşeli olup “kari” yani “kapı” anlamına gelmektedir.²³ Gerçekten de modern Türkiye'nin bir uç kenti olarak serhat boyuna uzanmış durumda bulunan Kars ili, tarihi çağlardan bu yana iki farklı sahanın yani Anadolu ve Kafkasya'nın hem kesişim hem de birleşim noktası olmuştur. Dünya tarihi adına birçok misyon yüklenmiş olan kent bu önemine binaen pek çok sıfatı da hak etmiştir. Lakin bunlar içerisinde hiç şüphesiz ki, ona en çok yakışan sıfatlandırma “Türklerin Anadolu'sunun Demir Kilidi” olacaktır. Zira 1066 senesiyle birlikte demir kilidi açan Sultan Alparslan Diyar-ı Rum'u yani Byzantium'u Türkeli'ne devşirmiştir.

Şehre dair yapılan ilk bilimsel çalışmalar bölgenin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan²⁴ sonra Rusların eline geçmesiyle birlikte görkemine binaen Kars'ın 42 km

²²Karsak oymağı bölgede o denli ciddi bir hâkimiyet sahası tahsis etmiştir ki, bugün dahi Gürcistan'da bulunan pek çok coğrafi bölge Karsak ismi ile anılmaktadır. Tıpkı Karsak (Kenarbel) Gölü gibi. Bkz. Mehmet Özmenli, “Ortaçağ'da Doğu Karadeniz'de Oğuz ve Kıpçak Yerleşimi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2), (2016): 520. Ayrıca Karsak kelimesi eski Türkçede “tilki” manasına gelmektedir. Bkz. László Rásonyi, “Tarihte Türklük”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 1 (2002): 502.

²³Tufan Gündüz, “Kars”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, Ankara: TDV Yay., 2001, 515.

²⁴Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Demirtaş, “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, (2009): 215-238.

ötesinde bulunan Ani Antik Kenti²⁵ Harabeleri içerisinde yer alan Büyük Katedral' de başlamıştır. 1892-1893 yılları arasında Gürcü asıllı Arkeolog N. Marr Rus Dil Bilimleri ve Akademisi adına bölgede ilk çalışmaları başlatan bilim adamı olmuştur.²⁶ Ayrıca N. Marr 1904-1917 yılları arasında bölgede ikinci bir arkeolojik çalışma faaliyeti yürütmüştür.²⁷ Netice olarak N. Marr bu çalışmalarıyla Kral I. Gagik'in heykelinin yanı sıra, Zvartnots'taki²⁸ ünlü katedrale benzeyen Gagik Kilisesi'ni de ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bilim insanının yaklaşık 20 yıl süren kazılar sırasında gösterdiği çaba ve bu çalışmalar sonucunda kaleme aldığı yazıları Ortaçağ Kafkasya Tarihi adına da büyük önem taşımaktadır.²⁹

Cumhuriyet sonrası sahadaki ilk Türk kazılarını başlatan kişi ise İ. Kılıç Kökten olmuştur. 1942 senesiyle birlikte bölgedeki ilk temaslarını başlatan bilim insanı³⁰ meselenin önemini 1943 senesinde yayınladığı bir raporla izah etmiş³¹ ve ilk kazı faaliyetini de 1944 senesinde başlatmıştır. Bölgeyi ilk defa fotoğraflayarak kamuoyunun dikkatini sahaya çeken kişi ise 1965 senesinde ünlü fotoğrafçı Ara Güler olmuştur.³² Sonrasında ise 1965-1967 yılları arasında Kemal Balkan Ani başta olmak üzere Kars genelinde kapsamlı bilimsel çalışmalar yapmıştır. İlerleyen dönemde ise Beyhan Karamağaralı 1989-2005 yılları arasında bölgede devam eden kazılara başkanlık etmiştir.³³ Ayrıca Yaşar Çoruhlu ve Hamza Gündoğdu Ani kazılarında emeği geçen

²⁵İsminin kökeninin Arşavir-Uni/Unik yani Arşavir Sülalesi Ocağı kelimesinden geldiği düşünülen Ani Kenti'nin Erzincan'da bulunan Kemah Kalesi'yle de ezelden adaş olduğu dillendirilmektedir. Ayrıca tarihi şehrin yanı başında bulunan Ocaklı Köyü'nün de köken olarak bu sülaleden geldiği düşünülmektedir. Bkz. Alpaslan Ceylan v.dğr., *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2018, 105.

²⁶Evver Şar İşbilen, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Eski Eserlere Yaklaşım ve Anadolu'da Yapılan Arkeolojik Kazılar", *Mediterranean Journal of Humanities*, 12 (2), (2017): 317; Ayrıca N. Marr'nin ekibinde yer alan diğer isimler şu şekildedir: Toros Toramanian, Hovsep Orbeli, Vasili Bartold, Ashkharbek Kalantar, ve Ohannes Kurkdjian. Bkz. Heghnar Zeitlian Watenpaugh, "Preserving the Medieval City of Ani: Cultural Heritage between Contest and Reconciliation", 533.

²⁷Necdet Sözer, "Erzurum Ovasında Tarih Öncesi Kır Yerleşmesi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 22-23 (1963): 205.

²⁸Zvartnots Katedrali: https://www.ancient.eu/Zvartnots_Cathedral/ (15.11.2019).

²⁹Nikolay Marr, *Lazistan'a Yolculuk*, çev. Yulva Muharcişi, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017, 9.

³⁰İ. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10 (3-4), (1952): 171.

³¹İ. Kılıç Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten Türk Tarih Kurumu Yay.*, 7 (27), (1943): 601-613.

³²Heghnar Zeitlian Watenpaugh, "Preserving the Medieval City of Ani: Cultural Heritage between Contest and Reconciliation", 536.

³³Gündoğdu, "Kültlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri", 52-53.

diğer bilim insanlarıdır.³⁴ Ardılından, 2012'den bu yana Ani kazılarında etkin olan kişinin ise arkeolog Fahriye Bayram olduğu bilinmektedir.³⁵

III. Jeolojik Zaman'dan başlayarak IV. Jeolojik Zaman'a kadar geçen süreçte bu günkü halini alan Kars-Ani aynı zamanda Doğu Anadolu Fay Hattı üzerinde yer alması sebebiyle ikinci derece deprem bölgesi³⁶ ve eski bir volkanik sahadır.³⁷ Erzurum-Kars Platosu'nda yer alan kentin rakımı 1768 m'ye ulaşmaktadır. Kentin iklimsel özelliklerine bakıldığında kışları ortalama -10,07 C ile çok soğuk, yazları ise ortalama 17,76 C ile ılıman bir iklime sahip olduğu görülmektedir.³⁸ Ayrıca 10.127 km²'lik bir alana yayılmış olan kentin doğu hattı Ermenistan ile Türkiye arasındaki 164 km'lik siyasi sınır sayılmaktadır.³⁹ Dahası kuzeyinde Ardahan, batısında Erzurum, güneyinde ise Ağrı ve Iğdır illeri ile de komşuluğu bulunan kent çok kültürlülük öğeleri taşımaktadır. Dini ve milli olarak farklılıkları bulunan topluluklar kentte uyum içerisinde bir düzeninin devamlılığını sağlamaktadırlar. Zira tarihi kökenlerini iki milyon yıl kadar geriye götürebildiğimiz kent Anadolu ve Kafkasya arasındaki geçişi gerçek kılıyor olması meziyeti ile de bu çok kültürlülüğe zemin hazırlamaktadır.⁴⁰

Ani Kenti kendisini bir hilal gibi çevreleyen Arpaçay ile birlikte siyasi haritalarda Türkiye-Ermenistan hattını belirleyen doğal bir sınır olarak kabul edilmektedir. Oysaki coğrafi olarak bu denli ehemmiyetli bir vazifeyi icra eden sahayı asıl değerli kılan hiç şüphesiz tarihi süreçte yüklendiği misyonu ve bu vesile ile edindiği kültürel hazinesidir. Öyle ki, tarihin ilk evrelerinden beri canlılar adına yaşamsal bir alan olarak kabul edilmiş Ani Kenti ve çevresi kesintisiz bir biçimde insanoğlu tarafından mesken haline getirilmiştir. Nitekim Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 08.11.2002 tarihli ve 1306 sayılı kararı ile I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak kabul edilen Ani kenti bünyesinde barındırdığı; farklı çağlara, toplumlara ve kültürlere ait olan 21 adet yapı ile "Korunması Gerekli Taşınmaz

³⁴Yaşar Çoruhlu, "Kars/Ani Kazıları 2007 Yılı Çalışmaları", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı 26-30 Mayıs Ankara, 2 (2009): 310-312.

³⁵Fahriye Bayram, "2012-2016 Yılı Ani Kazıları", I. Uluslararası Ani- Kars Sempozyumu Bildiri Kitabı, İstanbul: Belli Eğitim, Kültür, Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016, 79-90.

³⁶Süleyman Tekir, "Kars ve Çevresinde Depremler (1924-1941)", *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Sayısı*, (2012): 424.

³⁷Kırzioğlu Mehmet Fahrettin, *Kars Tarihi*, c.1, İstanbul: İşıl Matbaası, 1953, 3.

³⁸Kars İklim: <https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim-siniflandirmalari.aspx?m=KARS> (14.10.2019).

³⁹Kars Coğrafi Konum: <http://www.kars.gov.tr/kars-ili-cografi-yapisi> (14.10.2019).

⁴⁰Ian Lindsay and Adam T. Smith, "A History of Archaeology in the Republic of Armenia", *Journal of Field Archaeology*, 31 (2), (2006): 167.

Kültür Varlığı” olarak tescillenmiştir.⁴¹ Ayrıca 15 Temmuz 2016 tarihinde de UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne girerek bir kez daha değerini ve önemini kanıtlamıştır.⁴² Ani Kenti’nin sahip olduğu taşınmaz kültür varlıklarını aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

3. Ani Örenyeri, Mağaralar ve Kuş Evleri

Ani kenti ve kentin sahip olduğu mimari ve kültürel zenginlik salt bugün için değil kurulduğu ilk günden beri pek çok tarih müellifi ve gezgin için kayda değer bir mesele olarak görülmüştür.⁴³ Nitekim 13. yüzyıl bilginlerinden tarihçi Genceli Kirakos⁴⁴ abartılı da olsa Ani kenti hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Müellife göre sağlam surlarla çevrili olan kentin içerisinde o kadar çok kilise ve ibadethane vardır ki, ahaliden bir kimse yemin edeceği zaman “Ani’nin bin kilisesi” üzerine yemin ederdi. Bu bilgiye dayanarak kent sınırları içinde inşa edilmiş ve günümüze ulaşan bina sayısının daha fazla olması beklenmektedir. Lakin bugün yerleşim alanının yüzeyinde diri kalan bina sayısı umulanın aksine sınırlıdır. Pek tabi ki, bu olumsuz durumda Kars ilinin Doğu Anadolu Fay hattı üzerinde yer alıyor olmasının da tesiri vardır. Nitekim kent kuruluşundan bu yana defalarca şiddetli yer sarsıntılara maruz kalmıştır.⁴⁵ Gerçekten de 1319 ve 1605 yıllarında meydana gelen yer sarsıntıları şehrin önemli derecede tahrip olmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁶ Ayrıca kurulduğu nokta itibariyle stratejik bir konumda bulunan kent Anadolu’nun giriş kapısı olması hasebiyle yüzyıllar boyunca farklı milletler tarafından defalarca kuşatılmıştır. Bu süreç kentin bünyesine yeni gelenler tarafından yeni binalar dahil edilmesine imkan tanımasının yanı sıra eski binaların da zamanla yıpratılmasına neden olmuştur. Ancak bugün Ani Örenyeri denildiğinde akıllara bünyesinde salt kesme bazalt taştan imal edilmiş yapılar gelmemelidir. Zira Kars’ın volkanik arazi yönünden zengin olması, Ani Kenti’nin doğal mağara yapıları bakımından mamur olmasına imkân tanımıştır. Nitekim Ani etrafındaki kayalık uçurumların, altta yumuşak tuf, üstte sert bazalt taştan meydana gelmesi

⁴¹Ani Kenti: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Eklenti/57313,ani-kulturel-peyzaji-yonetim-planipdf.pdf?0> (11.10.2019).

⁴²Unesco Kültürel Miras Listesi: <https://whc.unesco.org/en/list/1518/> (15.11.2019).

⁴³Hacali Necefoğlu, “V. İ. Devitski’nin Erivan ve Kars Vilayetleri Gezi Notları (1894)”, *1. Uluslararası Kafkasya Halk Kültürü Kongresi Bildiri Kitabı*, (2018): 81.

⁴⁴Robert Gregory Bedrosian, “Ortaçağ Moğol Tarihinin Ermeni Kaynakları”, *The Turco-Mongols Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, çev. İlhan Aslan, Columbia University, 1979.

⁴⁵Özdoğan Sür, “Türkiye’nin Deprem Bölgeleri”, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2 (1993): 58.

⁴⁶Mehmet Özmenli, “Ortaçağ’da Şüregel’in Tarihi Coğrafyası”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2012): 165.

bölgede oluşan doğal oda yapılarına da imkân tanımıştır. Konut olarak kullanılan bu yapıların aynı zamanda mezar, depo, güvercinlik ve ibadethane olarak da kullanıldığı düşünülmektedir.⁴⁷

Ayrıca kentte yer alan mağaralar içerisinde bulunan en dikkat çekici yapıların başında kuş evleri gelmektedir. Nitekim Bostanlar Deresi civarındaki kayalara oyularak yapılmış olan bu kuş evleri işçilik tarzlarında gözlemlenen incelikleriyle belli bir gaye için inşa edilmiş olduklarını ispatlamaktadırlar. Zira Ani ahalisinin dönemin şartları altında en etkin haberleşme aracı olarak kullandığı güvercinlerin yetiştirilmesi amacıyla böylesi muazzam kuş evlerini ortaya koydukları düşünülmektedir.

4. Ateşgede

Ateşgede yani diğer bir adlandırma ile Ateş Tapınağı Zerdüşt itikadında Tanrı Ahura Mazda'nın kutsal ateşinin muhafaza edildiği ilahi mekânlar olarak görülmektedir.⁴⁸ Bu sebeple ateş kültürünü benimsemiş olan; Part, Med, Pers ve daha sonraki Sasaniler tarafından ibadethane olarak inşa edilmiş ve Tanrı Ahura Mazda'ya tapınımlar burada gerçekleşmiştir. Ani Harabeleri içerisinde yer alan Ateşgede'nin ise M.Ö. 550-330 arasında bölgede hüküm süren Pers Krallığı döneminden kaldığı sanılmaktadır. Ayrıca Ateşgede, Ani'de şimdiye kadar gün yüzüne kavuşturulmuş en eski tapınak olma özelliği de taşımaktadır. Dahası Ani Harabeleri içerisinde Ateş Tapınağının bulunuyor olması bölgenin salt semavi dinler için değil, pagan dönemde de çok önemli bir din merkezi olduğunu göstermesi adına önemlidir.⁴⁹

Kars Kapısı ile Kral Gagik Kilisesi arasında yer alan yapı ilk olarak 1909 yılında N. Marr'ın tarafından gün yüzüne çıkartılmıştır. Ancak ilerleyen süreçte sebebi bilinmemekle birlikte Ateş Tapınağı'nın üstü örtülmüştür. Yapıyı ikinci kez keşfeden bilim insanı 1998 yılında B. Karamağaralı olmuştur. Pers hâkimiyetinin yaygın olduğu sahalarda görünen diğer Ateşgede'lerden farksız olan yapı 130 cm çapında yuvarlak gövdeli dört sütundan oluşmaktadır. Her bir sütünün 180 cm aralıklarla dörtgen bir yapı oluşturacak şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Ayrıca ince bir işçiliğin ürünü olarak sütunların tepe noktasında dairesel başlıklar bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte yapının üzerinin konikal formda bir çatı ile örtülü olduğu da düşünülmektedir.⁵⁰

5. Tarihi Çarşı Yolu

⁴⁷Özmenli, "Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası", 166.

⁴⁸Safiye İrem Dizdar, "The Spatial Formation of the Fire Temple of Zoroastrianism", *Landscape Architecture and Regional Planning*, 1 (1), (2016): 30.

⁴⁹Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 55.

⁵⁰Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 55.

Ani'de Arslanlı Kapıdan başlayarak Kars Kapısı'na oradan da İç Kale'ye kadar uzanan ve İç Kale'yi çevreleyerek Kral I. Aşot'a ait eski dış surların ortasından geçen caddeye "Çarşı Yolu" denilmektedir. Çarşı Yolu'nun gaye olarak İpek Yolu Köprüsü ile bir bağlantısı olduğu bilinmekle birlikte hali hazırda bölgede devam eden kazılar bu noktaya yoğunlaşmamış durumdadır. Çarşı Yolu'nun ilk güzergâhı, 1909 yılında N. Marr tarafından yapılan kazı çalışmaları ile belirlenmiştir. Ayrıca 1998-2001 yılları arasında B. Karamağaralı önderliğinde yürütülen kazı çalışmalarıyla caddenin Ebu'l Muammeran Cami'nden Kars Kapısı'na kadar olan yaklaşık 250 metre uzunluğundaki kısmı açılmıştır. Daha sonra Y. Çoruhlu tarafından sürdürülen kazı çalışmalarında da, Çarşı Yolu'na açılan birçok dükkân ve diğer ticari birim gün yüzüne kavuşturulmuştur.⁵¹ Arkeolojik kazı ve temizlik çalışmaları sırasında, taş döşemeli cadde üzerinde, künk döşeli suyoluna, rögarlara, çeşmelere, oturma sekilerine, hayvanlara ait su içme yalaklarına ve ısınma amaçlı karşılıklı ocaklara rastlanması, Çarşı Yolu'nun Ani şehrinde büyük bir titizlikle planlanarak yapıldığını göstermektedir.⁵²

6. İpek Yolu Köprüsü

Divin yönünden gelen İpek Yolu, Arpaçay'ın en dar kısmında bulunan tek gözlü köprüyü geçerek Ani'ye ulaşmaktadır. Orta Çağ'daki ünlü İpek Yolu güzergâhının Anadolu topraklarına ilk giriş noktasında bulunan köprü ortalama 30-32 metre uzunluğunda, 10-11 metre genişliğindedir. Lakin köprü, 14-16 Haziran 1807'de Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Ruslar tarafından ulaşımı engellemek amacıyla yıktırılmıştır. Günümüzde köprünün kuzeybatı ayağı Türkiye topraklarında, güneydoğu ayağı da Ermenistan toprakları içinde bulunmaktadır. Kaynakların belirttiğine göre, moloz taşlardan iki katlı olarak inşa edilmiş olan köprünün zemin katı kervanların geçmesi, üst kat ise insanların geçmesi için tasarlanmıştır.⁵³

7. Ani Surları, Burçlar ve İç Kale

Yukarıda da bahsedildiği gibi bölgenin bu doğal konut kompleksine sahip olması tarihin ilk evrelerinden beri sahayı meskene açık bir konuma getirmiştir. Lakin Ani'yi kentleştirerek günümüze ulaşmasını sağlayan süreci başlatanlar Ermeni Bagratuni Hanedanlığı'dır. Nitekim muazzam surlarla çevrelenmiş kent Ermeni

⁵¹Çoruhlu, "Kars/Ani Kazıları 2007 Yılı Çalışmaları", 310-312.

⁵²Oktay Belli, *Her Yönüyle Ani*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 2019, 213-220: Daha geniş bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, "Yeni Dönem Kars / Ani Kazıları 2006-2009 Yılı Çalışmalarına Kısa Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 183 (2009): 47-87.

⁵³Belli, *Her Yönüyle Ani*, 151.

panteonunda yer edinmiş olan yedi büyük kutsal güçten⁵⁴ biri durumundaki Tanrıça Anahit'in⁵⁵ adına 885 senesinde Bagratuni Hanedanı tarafından kurulmuştur. Ayrıca Ani kenti Ermeni tarihi adına öylesi büyük bir öneme haizdir ki, görkemli bir kült merkezi olarak inşa edilmiş olan şehir ilerleyen süreçte Ermeni Krallığına başkentlik yapmış olan Divin Kenti'nin unvanını elinden alarak Ermeni kralı II. Aşot Dönemi'nde (961-977) Ermeni Krallığı'nın başkenti haline dönüştürülmüştür. Böylece Ani salt kült merkezi olmasının dışında başkent olma misyonu da üstlenince şehri çevreleyen sur sisteminin önemi de artmıştır. Nitekim günümüze ulaşmış ilk sur yapısını kral III. Aşot inşa etse de surları asıl muhkem hale dönüştüren onun halefi olan II. Smbat (977-989) olmuştur.⁵⁶ Ancak 1064 senesinde Selçuklu Sultanı Alparslan'ın bölgeyi fethi sırasında sur yapısının bazı bölümleri Türk akınına dayanamayarak tahrip olmuştur. Ani surlarında meydana gelen söz konusu bu tahribatı ortadan kaldıran ve ardından 3. sur sistemini geliştiren kişi ise Türk fütuhatı ardında Ani Beyi olan Şeddadlı Ebu'l Şuca Menuçehr'dir. Aynı zamanda Şeddadlı Ebu'l Şuca Menuçehr şehrin doğu, güney ve güney batı hattında yer alan sur ve burç sistemini de oluşturmuştur.⁵⁷ Ayrıca yapımında Horasan harcı kullanılan ve yaklaşık olarak 4,5 km. uzunluğundaki surlar araziyle renksel bir uyum sağlamak adına devetüyü ve siyah renkli tüf taşlardan örülmüştür. Bununla birlikte muhkem hale getirilen sur yapısına eşit aralıklar ile dizilmiş yaklaşık 40 büyük, yuvarlak kule eklenmiştir.⁵⁸

Neticede sur yapısıyla çevrelenmiş olan şehrin yedi giriş kapısı bulunmaktadır. Bunlar; Arslanlı Kapı, Kars Kapısı, Sarnıçlı (Satrançlı Kapı, Ejderha Burcu veya Hıdırellez Kapısı) Kapı, Acemağılı Kapısı, Mığmığ Deresi Kapısı, Bağsekisi Kapısı ve Oğrun Kapı (Gizli Kapı) şeklinde sıralanabilir. Bunlar içerisinde Arslanlı Kapı şehrin ana giriş kapısı durumunda olup kapıya ismini veren Arslan kabartması ise Bagratuniler

⁵⁴Putperest Ermenilerin yedi büyük tanrısı: Aramazd, Mihr, Nane, Tir, Barşamin, Astğik ve Anahit. Canan Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2011): 145.

⁵⁵Köken olarak İranlı olan Tanrıça Anahit ya da diğer bir adlandırmasıyla Ardvi Sura Anahita Pers tanrısı Ahura Mazda'nın kızıdır. Kozmik düzendeki tüm suların hükmedicisi olarak görülür. Pek çok kabartmada; kar, yağmur, bulut ve rüzgâr olarak tasvir edilmiş olan dört atın çektiği arabayı süren ihtişamlı bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Aynı zamanda bereketin ve doğurganlığın da sembolü olarak kabul gören Anahit kültü M.Ö. 4. yüzyılla birlikte Anadolu'ya geçiş yapmıştır. Ardılından ise Yunanistan ve Roma'da da itibar görmüştür. Nitekim bunun bir getirisi olarak Anahit Yunan panteonunda Artemis Roma'da da Diana olarak karşılık bulmuştur. Bkz. Mehmet Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 43, (2010): 96.

⁵⁶Ceylan v.dğr., *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, 106; Gündoğdu, "Kültlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri", 53.

⁵⁷Yaşar Selçuk Şener, "Ani Şehir Surları, Korunma Sorunları ve Çözümüne Yönelik Öneriler", *Turkish Studies*, 9 (10), (2014): 979.

⁵⁸Belli, *Her Yönüyle Ani*, 45.

Dönemi'nden kalmadır.⁵⁹ Ayrıca Aslanlı Kapı'nın bulunduğu surların doğu yanındaki burç üzerinde 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Ani'yi fethettiğinin ispatı mahiyetinde olan dört satırlık kitabe bulunmaktadır. 72 x 116 cm boyutlarındaki kitabe, şehrin Sultan Alparslan tarafından fethi sonrasında Ani beyi olarak tayin edilen Şeddadlı Ebu'l Şuca Menuçehr tarafından tahrip olan surlar onarıldıktan sonra beden duvarı üzerine yerleştirilmiştir.⁶⁰ Söz konusu bu kitabe Türk tarihi adına büyük bir öneme haizdir. Nitekim Farsça nakşedilmiş olan kitabe Türklerin Anadolu topraklarındaki ilk yazılı belgesi olma özelliği taşımaktadır. Kitabenin Türkçe tercümesi şu şekildedir:

“Bismillahirrahmanirrahim

Ebul Şuca Menuçehr Han Bu Burçları

Baki Kalsın Diye Bina Eyledi”⁶¹

Kente dair en eski yapılardan biri olma özelliği gösteren bina hiç şüphesiz ki, şehrin en yüksek noktasına konuşlanmış olan ve mimari özelliklerinden yola çıkarak Urartu krallığına ait olduğu düşünülen ve İç Kale olarak adlandırılan yapıdır. Ermenice Midjnaberdi diye isim bulan İç Kale, Ani'nin güney ucunda bir tepe üzerinde yükselmektedir. Nitekim yapının üç tarafı sarp kayalıklarla kaplı olan kale doğal bir koruma sistemine sahip olmasının yanı sıra kuzey yönünde de muhkem surlarla çevrelenmiş durumdadır.⁶²

N. Marr'in İç Kale'de sürdürmüş olduğu kazılar neticesinde kalede; Urartu duvarları, Pers kalıntıları, Kamsarakan Hanedanlığına ait saray, hamam, mabet, su mahzenleri ve asilzade oldukları düşünülen çocuk mezarları ile karşılaşmıştır.⁶³ Bununla birlikte İç Kale'deki en önemli yapı hiç şüphesiz ki N. Marr'ın kazılarında ortaya çıkan saray inşasıdır. N. Marr'ın tespitlerine göre saray ağır bir yangın sonucu terk edilmiştir.⁶⁴ Tarihçi O. Belli ise bu dönemi 15. yüzyıla tarihlemektedir. 59 metre uzunluğunda bir koridor düzleminde odalardan oluşmuş olan yapı doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Dahası bazı noktalarında çift katlı olarak inşa edildiği anlaşılan sarayın Ani Sit Alanı içerisindeki varlığı bölgenin salt kült merkezi değil,

⁵⁹Gündoğdu, “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”, 54; Belli, *Her Yönüyle Ani*, 148.

⁶⁰Gündoğdu, “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”, 54.

⁶¹Belli, *Her Yönüyle Ani*, 149.

⁶²Ani Kenti Tarihi: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti> (07.11.2019).

⁶³Beyhan Karamağaralı, “Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 9 (9), (1998): 37; Belli, *Her Yönüyle Ani*, 139.

⁶⁴Ani Hristiyanlık Dönemi Yapıları: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti> (07.11.2019).

erken dönemlerinden itibaren önemli bir siyasi fonksiyonunun da olduğunu göstermektedir.⁶⁵

8. Hıristiyanlık Dönemi Yapıları

8.1. İç Kale Kiliseleri

İç Kale’de yer alan bir diğer değerli yapı da hiç şüphesiz ki, 7. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olan kilisedir. Yapı, güney duvarında bulunan kitabeye göre 622 yılına tarihlenmektedir.⁶⁶ Surp Sarkis- Surp Toros Kilisesi olarak da bilinen İç Kale’deki Kilisenin üzeri, beşik tonozla örtülü ve tek neflidir. Ayrıca 10. yüzyılda tadilattan geçtiği anlaşılan kilisenin duvarları, freskolarla süslenmiş, yıldızlı, rozetli ve hayvan kabartmalı sütun başlıkları ve kolonları ile zengin bir görünüm kazandırılmıştır. Kiliseye değer kazandıran bir diğer unsur ise kuzeydoğu duvarına bitleştirilmiş 13. yüzyıla ait iki katlı küçük bir şapelin yer alıyor olmasıdır.⁶⁷ İç Kale’de yer alan ve 11. yüzyıla tarihlenen bir diğer kilise yapısı ise C. Texier’in gravürlerine de konu olan kilise kalıntısıdır. Söz konusu kilise 1966 yılında meydana gelen depremde tümüyle yıkılmıştır.⁶⁸ İç Kalede yer alan üçüncü ve son kilise yapısı ise inşa özellikleri dolayısı ile altıgen kilise olarak da bilinmektedir. 1894 yılında H.F.B. Lynch tarafından ayrıntılı anlatılan ve fotoğrafı yayımlanan bu kilise, günümüzde oldukça harap vaziyettedir.⁶⁹

8.2. Poladoğlu Kilisesi/Abugamır Kilisesi/Ebu’l Garib Kilisesi/Aziz Gregor Kilisesi

Kilise, 10. yüzyılda Pahlavani ailesinden Prens Krikor için yaptırılmıştır. Kilise 1040 yılında da Ebu’l Garib tarafından restore edilmiş ve babası ile kız kardeşleri için iki odalı bir mezar yapısı eklenmiştir. Ayrıca kilisenin duvarlardaki fresklerin, 13. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Bununla birlikte kilisenin dış güney cephe duvarında oyma-çizgi tekniği ile yapılmış bir güneş saatinin varlığı da yapıya değer katmaktadır.⁷⁰

8.3. Aziz Yahya Kilisesi/Horomos Kilisesi

I. Derece Askeri Yasaklı Bölge durumunda bulunan Koşevenk Ören Yeri içinde bulunan ve Ani kentinin en eski dinsel merkezlerinden biri olma özelliği taşıyan Aziz Yahya Kilisesi 10. yüzyılın başlarında Bagratuni Kralı Abas (943-953) tarafından yaptırılmıştır. Ermeni tarihçi Stefanos Asağik 11. yüzyılda kaleme aldığı eserinde bu

⁶⁵Belli, *Her Yönüyle Ani*, 142.

⁶⁶Ani Hristiyanlık Dönemi Yapıları: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti> (07.11.2019).

⁶⁷Belli, *Her Yönüyle Ani*, 142.

⁶⁸Belli, *Her Yönüyle Ani*, 143.

⁶⁹Belli, *Her Yönüyle Ani*, 43.

⁷⁰Gündoğdu, “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”, 57; Belli, *Her Yönüyle Ani*, 162-163.

kilisenin bir kervan yolu üzerinde bulunduğundan bahsetmektedir. Yapı oldukça hasarlı olmasına rağmen Orta Çağ'a ait kiliseler içinde can kulesi sağlam olarak günümüze ulaşmış tek yapı olma özelliği taşımaktadır.⁷¹

8.4. Büyük Katadral/Fethiye Cami/Meryem Ana Kilisesi/Beşik Kilise

Ani'deki belki de en görkemli bina Ermeni Kralı II. Smbat'ın İstanbul Ayasofya Kilisesi'nin kubbesini ikinci kez inşa eden Mimar Tradat'a inşa ettirdiği Büyük Katadral olarak bilinen Meryem Ana Kilisesi ya da Beşik Kilise de denilen dahası Türk fütuhâtı sonrasında Fethiye Cami olarak da anılan yapıdır. Temelleri II. Smbat tarafından 990 yılında atılmış olan mabet Kral II. Smbat'ın ölümünden sonra Ani tahtına geçen Kral Gagik'in eşi Kraliçe Katranide tarafından 1001 yılında tamamlamıştır.⁷² Nitekim kilisenin güney duvarında yer alan Ermenice yazılmış 21 satırlık kitabe bu bilgiyi doğrulamaktadır. Kitabenin Türkçe tercümesi şu şekildedir:

"...Ermeniler devrinin 450. yılında (1001)... Tanrı ve Ermenilerin ruhani lideri Katolikler tarafından onurlandırılmış Sargis ve Ermeni ve Gürcülerin Şahensah Gagik'in şanlı hükümdarlığı zamanında, ben, Siunik Kralı Vassak'ın kızı, Ermenilerin Kraliçesi Katranide, kendini tanrının lütfuna emanet ederek, kocam Gagik'in emri üzerine, Ulu Simbat'ın temelini attığı bu kutsal katedrali inşa ettirdim".⁷³

Gotik mimarinin çıkış noktalarından biri olarak kabul edilen yapı haç şeklinde bir düzleme oturtulmuştur. Sütunlar ile desteklenen mabet 11. yüzyılın tipik kilise dizaynlarından biridir. Binanın batı yakasında "Halk Kapısı", kuzey yakasında "Patrik Kapısı" ve güney yakasında bulunan "Kral Kapısı" olmak üzere üç kapısı mevcuttur. Kırmızı tuf taşından inşa edilen katedral aynı zamanda basamaklı bir zemin üzerine kurulmuştur. Dar, yüksek ve kemerli pencereler ile aydınlatılmış olan kilisenin cephe duvarları kemerlerle bölünmüş durumdadır. Dıştan kentin en görkemli binası gibi görünmesine karşın maalesef geçirmiş olduğu yer sarsıntıları sebebiyle katedralin kubbesi, çan kulesi ve kuzey cephesindeki duvarın bir kısmı yıkılmıştır.⁷⁴

8.5. Aziz Grigor (I.Gagik) Kilisesi

Kral I. Gagik tarafından Büyük Katedralin de mimarı olan Tradat'a Aziz Grigor anısına inşa ettirilen yuvarlak planlı kilise N. Marr'ın 1905-1906 yıllarında gerçekleştirdiği arkeolojik kazılar neticesinde gün yüzüne kavuşturulmuştur. Ancak

⁷¹Belli, *Her Yönüyle Ani*, 161.

⁷²Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 55.

⁷³Belli, *Her Yönüyle Ani*, 154.

⁷⁴Ani Hristiyanlık Dönemi Yapıları: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti> (07.11.2019); Belli, *Her Yönüyle Ani*, 154.

Aziz Grigor Kilisesi, yapılışından kısa bir süre sonra yıkıldığı için bugün kilisenin orijinal planına ulaşmak pek de mümkün görünmemektedir. Bu yüzden, yapıya dair en dikkat çekici unsur N. Marr'ın arkeolojik kazılar neticesinde içerisinde bulunduğu 2.25 metre yüksekliğinde ayakta duran ve Müslüman sarığı ile kaftanı giymiş bir biçimde tasvir edilmiş olan I. Gagik heykelidir. Ayrıca İki elinde kilisenin maketini tuttuğu anlaşılan I. Gagik'in heykeli, N. Marr'ın müzeye dönüştürdüğü Menuçehr Cami'nde uzun süre korunmuşsa da, I. Dünya Savaşı'nın sonlarında kırılmış ve parçaları kaybolmuştur. Sadece küçük bir parçası Erzurum Müzesinde sergilenmektedir.⁷⁵

8.6. Havariler Kilisesi/Apostles Kilisesi (Kervansaray)

Apostles Kilisesi yani diğer bir adlandırmayla Havariler Kilisesi'nin inşa tarihi kesin bilinmemekle birlikte kilisede bulunan 1031 tarihli bir kitabeden kilisenin yapım tarihine dair çıkarım yapılabilmektedir. Buna göre Abugamir Pahlavuni'ye ait olan kitabede 1031 yılında kiliseye kitabenin sahibinin toprak bağışında bulunduğu nakşedilmiştir. Bu cümleden hareketle yapının 11. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir.⁷⁶

1909 yılında Havariler Kilisesi'ndeki ilk arkeolojik çalışmaları başlatan N. Marr yapıda İslami Döneme ait onarım ve ekleme faaliyetlerinin yapıldığını rapor etmiştir. Yapının, orijinalde dıştan kare, içten dördü yonca yaprağı biçiminde bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yapıya aynı zamanda kervansaray denilmesinin sebebi ise yonca formunun oluşturduğu haç yapısının köşe boşluklarında birer pastophorion hücrelerinin bulunmasıdır. Dahası yapının kuzey-güney ekseninde uzanmış olan haç kolu kısmında yer alan yuvarlak planlı apsilerin ortasından birer kapı açmak suretiyle oluşturulan ek binalarla yapı zenginleştirilmiştir. Bu ekleme faaliyeti N. Marr'ın işaret ettiği İslami Dönem inşa faaliyetlerine denk gelmektedir. Zira yeni ekleme hattının tamamen Selçuklu mimarisinin eseri olarak ortaya konulduğu da nettir.⁷⁷

8.7. Keçeli Kilise/Surp Amenap'rkitch Kilisesi/Halaskar/Kilisesi

Halaskar Kilisesi veya Osmanlı Devleti'nden beri Keçeli Kilise diye adlandırılan yapı dış duvarında bulunan kitabeye göre 1035 yılında General Ebu'l Garip tarafından Bizans İmparatoru Mikail'den almış olduğu "kutsal çarım"ın hatırasına yaptırılmıştır. Araştırmacı J. M. Thiery'e göre, bu kilisenin mimarı da, o dönemin ünlü ismi Tradat'dır. Tradat'ın yapmış olduğu ana binaya ek olarak 1193 yılında batı girişi önüne

⁷⁵Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 56-57.

⁷⁶Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 57.

⁷⁷Belli, *Her Yönüyle Ani*, 158-160.

bir Jamatun, daha sonra İlhanlılar Dönemi'nde 1291 yılında da bir çan kulesi eklenmiştir. Ancak kilise 1957 yılında meydana gelen bir fırtına sırasında yıldırım düşmesi sebebiyle ortadan ikiye bölünmüş, kuzey ve kuzeybatısı kubbeden temele kadar tümüyle yıkılmış ve çan kulesi ile Jamatun'dan eser kalmamıştır. Dahası 1989 yılında meydana gelen depremde kilise bir kez daha tahrip olmuştur.⁷⁸

8.8. Çoban Kilisesi/Karmirvank

Yazılı kaynaklarda ilk defa S. Calalyants'ın 1858 tarihli kitabında yer verdiği yapı hakkında edinilen bilgiler son derece kısıtlıdır. Söz konusu eserde kilisenin doğu cephesinde yer alan 16 satırlık Ermenice bir kitabeden bahsedilmektedir. N. Marr ve T. Toramanyan tarihi bina içerisinde arkeolojik olarak ilk incelemeleri yapan bilim adamlarıdır. İkili araştırmaları neticesinde kilisenin mimarisi ve süsleme özelliklerine göre en geç 10. ya da 11. yüzyıl yapısı olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Sonrasında ise bölgede arkeolojik çalışmalara devam eden K. J. Basmadjian, 1903 yılında manastırda ilk kez inceleme yapmış ve kilisenin tüm kitabelerini 1911 yılında çıkardığı eserde yayınlamıştır. Nitekim araştırmacı manastırı, Ani'nin 600 metre uzağında Arpaçay Nehri kenarındaki "Karmir-vang" (Kırmızı Manastır) olarak tanımlamıştır. Ayrıca N. Marr Ani kazılarını anlattığı 1934 tarihli kitabında; 1912 yılı kazısında İç Kale'de bulunan kitabedeki isimlerden bahsederken Karmirvank'ı da anmıştır. Yine Marr'ın Ani kazı ekibinden olan I. A. Orbeli'nin 1963 tarihli yayınında da manastırın adına ve doğu cephesindeki kitabe yer verilmiştir.⁷⁹

8.9. Vierges Hripsimenes Manastırı/Bexencvank Manastırı/Kusanc Vank Manastırı/Bakireler Manastırı/Kızlar Manastırı

Geçirmiş olduğu pek çok depreme karşın günümüze ulaşabilmeyi başarmış bir diğer değer de Ermenice Kuysiamrots veya Kusanats olarak adlandırılan Bakireler Kalesi olarak da bilinen yapıdır. Bakireler Manastırı, Ani şehrinin en güney ucunda ve Arpaçay'ın hemen kuzeyindeki kayalık ve sarp bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Doğal sınırlarla muhkem hale getirilmiş olan kalenin içinde başka bazı mimari yapılar ile savunma duvarlarının da kalıntıları bulunmaktadır.⁸⁰ Görünen o ki yapı kompleksi Azize Hripsime ve bakireler topluluğu adına inşa edilmiştir. Yapı topluluğu içerisinde yer alan kilise ise yüksek ihtimalle Tigran Honents tarafından yaptırılmıştır.⁸¹ Bunlar

⁷⁸Belli, *Her Yönüyle Ani*, 166-167.

⁷⁹Güner Sağır, "Kars'ta Ortaçağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)", *History Studies*, 10 (3), (2018): 228-229.

⁸⁰Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 60; Belli, *Her Yönüyle Ani*, 44.

⁸¹Belli, *Her Yönüyle Ani*, 163-164.

içerisinde yer alan Aljkayberd Aziz Greogory Manastırı'nın 13. Yüzyılın başlarında yaptırılmış olduğu sanılmaktadır. Ancak kalenin içinde bulunan ev temelleri bu yerin Ani'nin son zamanlarında mesken olarak kullanıldığını göstermesi adına da önemlidir.⁸²

8.10. Tigran Honents Aziz Gregory Kilisesi/Resimli Kilise/Nakışlı Kilise

Ani'nin Hıristiyanlık dini adına en özel yapılarından biri olan ve bünyesinde Hz. İsa'nın doğumundan ölümüne kadar geçen süreci tasvir eden fresklerin yanı sıra Ermeni halkına Hıristiyanlığı getiren Aziz Gregory/Krikor Lusavoriç'in hayatından sahneler sunan zengin fresklerle barındıran ve bu sebeple de Resimli Kilise olarak da adlandırılan yapı, 1215 yılında Anili bir tüccar olan Tigran Honents tarafından inşa ettirilmiştir. Ani kentinin kuzey doğusunda bulunan mabet Mıgmiğ Deresi'nin Arpaçay Nehri'ne karıştığı yere konumlandırılmıştır. Kent genelinde kilise yapılarında kullanılan haç planlı inşa, Resimli Kilise için de geçerli olmuş ve yonca şeklinde dizayn edilmiş yapı dört büyük sütunla kubbeye bağlanmıştır. Ayrıca yarım daire şeklindeki apsis sağ ve soldaki iki katlı günah çıkarma odaları ile çevrilmiştir.⁸³

8.11. Gürcü Kilisesi

13. yüzyılda inşa edilmiş olan Gürcü Kilisesi 1840 yılında büyük bir tahribata uğramıştır. Sonrasında 1912'de onarım gören kilisenin en büyük özelliği figürlü taş kabartmalardır. Bunlardan biri, "*Cebrail'in tahtta oturan Meryem'e İsa'yı doğuracağı müjdesini verdiği müjde sahnesini*", diğeri de "*Meryem'in müjdeyi Vaftizci Yahya'ya hamile olan kuzeni Elizabeth'e iletmesi*" ziyafet sahnesini temsil etmektedir.⁸⁴

9. Türk-İslam Eserler

9.1. Ebu'l Menuçehr Camii/Ulu Camii

Anadolu'nun İslamlaşmasına dair ilk büyük adım olarak kabul edilen Ani'nin fethi ile birlikte Sultan Alparslan'ın Ani beyi olarak atadığı Şeddadlı Ebu'l Şuca Menuçehr tarafından 1071-1072 yıllarında yaptırılan cami yine onun adı ile anılmaktadır. Lakin camiye estetik olarak büyük bir zenginlik kazandıran ve üzerinde kûfi hatla "bismillâh" yazan minaresi ise Emîr Fadlûn tarafından 1125 yılında yaptırılmıştır. Camiye göre daha açık renk taşlar kullanılarak inşa edilen minare bir müddet gözetleme kulesi olarak da kullanılmıştır. Ancak vakti ile caminin ön cephesinde Ebu Said Bahadır Han (1316-1359) tarafından Farsça yazdırılan başka bir

⁸²Ani Hristiyanlık Dönemi Yapıları: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti> (07.11.2019).

⁸³Belli, *Her Yönüyle Ani*, 169-174.

⁸⁴Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", 59; Belli, *Her Yönüyle Ani*, 168.

kitabenin daha olduğu bilinse de bugün bu kitabeye ne yazık ki ulaşılamamaktadır. Lakin ünlü seyyah Eugene Bore söz konusu kitabeyi 1838’de kayıt altına alarak aslının değilse de içeriğinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Gerçekten de salt Ani kenti için değil Anadolu’da devam etmekte olan Türk-İslam egemenliği adına da önemli bilgiler ihtiva eden kitabenin metni şu şekildedir:

“Tanrı, Ebu Said Bahadır Han ve kullarına bağışlayıcı olsun. Aynı zamanda o tahtının sahibi, yeryüzünün kralı, dünyanın sultanı, evrenin ve dinin mücevheridir (hükümdarlığı sonsuza dek sürsün); merhametinin ve adaletinin gölgesi insanoğlunun üzerinde olsun; bilinsin ki şafaktan gün batımına kadar (tanrı egemenliğini ve krallığının gücünü arttırsın), yeryüzü onun mahkemelerine ve buyruklarına boyun eğecektir; onlar engellenemeyecek ve yok sayılamayacaktır; hiç kimseden geçiş vergisi ve damga resminden başka bir şey istenmeyecektir. Ayrıca her ne şekilde olursa olsun, hiçbir canlı için para, ek vergiler veya başka bir şey talep edilmeyecek; aynı şekilde Ani ve Gürcistan’ın şehirlerinde önceleri uygulanagelen ve gerek vergilerle, gerekse alacak senetleriyle reyanın sefaletine, zarar etmesine ve dağılıp gitmesine neden olan uygulamalara izin verilmeyecek; kethüdalar ya da kentin yöneticilerinin bu yüzden mülklerini, mallarını ve evlerini terk edip göç etmelerine neden olunmayacaktır. Bu hükümdarın kesin emridir: Tanrı yanımızda olsun ve gölgesini üzerimizden çekmesin”.

Yapının, Petrograd (Leningrad) Üniversitesi kazı ekibinin burada araştırma yapmaya başladığı 1892 yılına kadar oldukça sağlam durumda olduğu bilinmektedir. Ayrıca söz konusu araştırmalar 1904 yılına kadar devam etmiş ve bu süre zarfında yapı kazı evi olarak da kullanılmıştır. Sonrasında ise yapı N. Marr ve ekibi tarafından Doğu Anadolu sınırları içerisinde kurulan ilk müzeye dönüştürülmüştür. Zira bölgede özellikle Hıristiyanlığa dair pek çok değer gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu tarihe kadar tahrip edilmemiş olan Hıristiyanlık hazinesi 1900’lü yılların başında müzeye çevrilmiştir. Dönemin şartları düşünöldüğünde Hıristiyan dünya tarafından bir övünç meselesi olarak görölen müze pek çok din ve devlet adamını da ziyaretçi listesine eklemiştir. İşte tam bu esnada N. Marr tarafından yapıya ait pek çok parça yerinden sökülerek Sovyetler Birliği’ ne götürölmüştür. Bugün sadece mihrap duvarı, batı yan duvarı ve kuzeybatı köşesindeki sekizgen kesitli, kalın gövdeli minaresinin bir kısmı

sağlam durumdadır.⁸⁵ Netice olarak 948 yıllık bir geçmişe sahip olan Ebu'l Menuçehr Cami Anadolu'daki ilk Türk-Müslüman inşa emaresi olması sebebiyle de anıtsal ve ruhani bir değere haizdir.⁸⁶

9.2. Ebu'l Muammeran Cami/Yıkık Minare Cami/Bozminareli Cam

Efsanelere konu olan ve bir papaz tarafından 1891 yılında dinamitle patlatılarak yıkılan minaresinden⁸⁷ dolayı, Yıkık Minare Cami veya Bozminareli Cami olarak da adlandırılan yapının tam olarak inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak dönemin yöneticisi Şeddadlı Ebu'l Şuca Menuçehr'in torunu Ebu'l Muammeran Şehinşah'ın, 1199 yılında Farsça bir kitabe yazdırarak, minarenin kaidesine koydurttuğu bilinmektedir. Dokuz satırlık kitabe, ilk kez 1838 yılında Fransız seyyah Eugene Bore tarafından okunmuştur. Kitabede, caminin bitişiğindeki meydanda her türlü dokuma kumaş ve hayvan ticaretinin yasaklandığı yazmaktadır. Zira dönemin şartları düşünüldüğünde kutsalın hemen yanı başında gürültüye ve dolayısıyla saygısızlığa sebebiyet veren ticaret faaliyetleri yanı sıra ticari ahlaka da uymayan hileli malların satışı yasaklanmıştır. Bu durum kitabede şu şekilde ifade edilmiştir:

*“Ben ki Şeddadlı Menuçehr oğlu Şavur oğlu Mahmud'un oğlu sultanım. Ata ve oğullarımın ruhları yükselsin diye buyurdum ki, satılan pamuklu ve keten gibi kusurlu malları, fiyatta yapılan indirimi, koyun ve deve tacirlerinin alım satımları Ebu'l Muammeran Mescidi önünde yapılmasın. Her kim buna uymaz ve aykırılık gösterirse, yüce Tanrı'nın hışmına uğrasın”.*⁸⁸

9.3. Selçuklu Sarayı (Tacirin Sarayı, Kale, Sultan, Sargis, Baran Sarayı)

Ani şehrindeki sivil mimarlık örneklerinin en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz ki, Selçuklu Sarayı'dır. Aynı zamanda Tacirin Sarayı, Kale, Sultan Sarayı, Sargis Sarayı, Baran Sarayı olarak da isimlendirilen saray yapısı 1999 yılında T.C. Kültür Bakanlığı tarafından restore edilmiştir. Selçuklu Sarayı'nın ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak Ani şehrinin fethinden sonra, bu sarayın yerel yöneticiler veya Tigran Honents gibi zengin ve nüfuzlu bir tacir tarafından yaptırılmış olabileceği de varsayılmaktadır. Ani kazılarını yürüten N. Marr, sarayın I. Sargis (1209-1211) veya II. Sargis (1245-76) Döneminde yaptırılmış olabileceğini öne sürmektedir. Netice olarak saraya dair bir tarihleme yapmak isteyen bilim insanları 13.

⁸⁵Enis Karakaya, “Menüçehr Çami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29, Ankara: TDY Yay., 2004, 156.

⁸⁶Belli, *Her Yönüyle Ani*, 175-178.

⁸⁷Yaşar Çoruhlu, “Kars/Ani Kazıları 2008 Yılı Çalışmaları”, *31. Kazı Sonuçları Toplantısı Denizli 2009*, 3 (2010): 157.

⁸⁸Belli, *Her Yönüyle Ani*, 179-181.

yüzyılın ilk yarısına işaret etmektedirler. Selçuklu Sarayı'nda sürdürülen arkeolojik kazı ve temizlik çalışmaları sırasında, Sarayın giriş kapısı mahiyetinde olan Taç kapının iç kısmında çok önemli duvar çinileri ortaya çıkarılmıştır. Sanatsal değeri çok yüksek olan duvar çinileri, Anadolu'nun şimdilik en eski Selçuklu Dönemi cini levhaları konusunda önemli bilgiler vermektedir. Selçuklu Saray duvarlarının bu tür olağanüstü bir sanatsal değere sahip duvar çinileri ile kaplı olması, sarayın ihtişamını yansıtmaktadır. Alttaki bodrum ile birlikte üç katlı bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılan Selçuklu Sarayı'nın alt katı depo, kiler, sığınak, üst katlar ise kabul salonu, oturma mekânları, taşlık, eyvan ve seki biçimindeki düzenlemeleriyle Türk saray ve köşklerindeki konut mimarisinin örneklerine benzemektedir.⁸⁹

9.4. Büyük Hamam

Kemal Balkan tarafından 1965 yılında ilk kez keşfedilen hamam yapısının Selçuklulara bağlı Şeddatoğulları devrinde yapıldığı düşünülmektedir.⁹⁰ Nitekim hamamın inşa kitabesi bulunmasa da K. Balkan tarafından yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ele geçirilen ve bir yüzünde Melik Şah, diğer yüzünde Menuçehr'in isimleri bulunan bir sikkeden yola çıkılarak, hamam yapısının 1072-1090 yılları arasında veya en geç 1215 yılında inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca hamam soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerini içeren dört eyvanlı-dört köşe odalı plan şemasıyla geleneksel İran, Gürcistan, Azerbaycan ve Anadolu hamamları ile benzer özellikler göstermektedir. Ortada göbek taşının bulunduğu, yanlarda eyvanların, köşelerde de halvet hücrelerinin yer aldığı sıcaklıklarla merkezi ve hacvari bir düzenleme gösteren hamam, geleneksel plana sahip hamamların ana plan özelliklerini taşımaktadır.⁹¹ Ani'deki büyük hamam Türk ilim tarihi adına da önemli bir hatırıya sahiptir. Zira büyük tarihçi Kadı Burhaneddin'in Farsça yazmış olduğu Enisü'l-Kulub adlı eserinde, kendisinin 1143 yılında Ani'de dünyaya geldiğini aktarmaktadır. Dahası müellif hatıratında validesinin gebelikten dolayı sağlık sorunları yaşadığını bu sebeple de hekim tavsiyesiyle doğumun Ani'deki Büyük Hamam'da gerçekleştiğini yazmaktadır.⁹²

⁸⁹Belli, *Her Yönüyle Ani*, 183.

⁹⁰Şerare Yetkin, "Türkiye'de Elli Yıl İçinde Yapılan Türk Sanatı İle İlgili Kazılar", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan Ayı Basım*, (1973): 281-282.

⁹¹Belli, *Her Yönüyle Ani*, 186.

⁹²Ali İpek ve Ercan Cengiz, "Ani'li Kadı Burhaneddin B. Mes'ud ve Bir Kültür Hazinesi: Enisü'l-Kulub", *I. Uluslararası Ani Kars Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: Belli Eğitim, Kültür, Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016, 247.

9.5. Küçük Hamam

Resimli Kilise'nin yer aldığı sahada bulunan hamamın inşa tarihi bilinmemekle birlikte yapının Tigran Honents vakfı içinde yer alması sebebi ile 1215 yılında yaptırılan kiliseden daha önceki bir tarihte inşa edildiği düşünülmektedir. Tamamen toprak altında iken arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan yapı, batıda yer alan dikdörtgen planlı soğukluk ve ılıkılık ile dört eyvanlı ve dört köşe hücreli bir sıcaklıktan oluşmaktadır.⁹³

⁹³Belli, *Her Yönüyle Ani*, 187.

Sonuç

Yarım yüzyıl öncesine gelinceye deyin, geçmişin meseleleri ile bugünün yönetilmesi ve geleceğin şekillenmesi olarak görülen tarih ve tarihi bulgu geldiğimiz noktaya birlikte salt bir yol gösterici olmanın ötesine geçmiştir. Zira değişen ve gelişen ticaret sektörü için önemli bir aktör olarak karşımıza çıkan turizm, tarih ve tarihi kalıntıyı bir meta haline dönüştürmüştür. Böylece “Kültür Turizmi” terimi zuhur ettikten sonra geçmiş bugünün taliplisi için meraklarını tatmin etmesi gayesi ile servis edilmiştir. Gerçekten de turizm adına büyük bir menfaat sağlayıcı olan bu süreç tarih adına da çift başlı bir fayda sağlamıştır. Nitekim eğlenceden mamur olan turizm tarafından aktarılan tarih ve tarihi vaka, gerçekleri yansıtması koşuluyla pek çok çevre adına eğitici olabilmektedir. Bununla birlikte turizm için meta değeri taşıyan tarih ve tarihi bulgu başta UNESCO olmak üzere pek çok uluslararası kuruluş tarafından koruma altına alınarak “kültürel miras” sıfatına layık görülmüş ve böylece tarihin korunarak aktarılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bunun neticesi olarak da turizm sağlayıcıları özellikle “kültürel miras” unvanı taşıyan unsurlara daha çok ehemmiyet vermeye başlamışlardır. Dahası 2. Cihan Harbi sonrasında ortaya çıkan ve eşgüdümlü oldukları düşünülen bu iki sistem (UNESCO ve Kültür Turizmi) Türkiye’de de pek çok noktada ortak zamanlı olarak faaliyet göstermiştir. Böylece Anadolu coğrafyasında bulunan ve kıymet biçilemeyecek durumda olan pek çok saha, yapı ve tarihi kalıntı söz konusu listede yerini aldıktan sonra turizm adına da var olan değerini katlamıştır. Lakin bunlar içerisinde 2016 yılında UNESCO tarafından Kültürel Miras Listesi’ne dâhil edilen Kars Ani Kenti için süreç daha farklı bir biçimde cereyan etmiştir. Nitekim bölgenin turizm değerine dair kamuoyunda ilk farkındalığı yaratan UNESCO ya da turizm sağlayıcılarından ziyade “sosyal medya fenomenleri” olmuştur. Ancak görünen o ki, söz konusu bu kitlenin de asli ve birincil gayesi Ani’yi dünya çapında bir üne kavuşturmak değildir. Zira çıkış noktaları Doğu Ekspresi aracılığıyla rekreasyonel turizmi çerçevesinde, Ankara’dan Kars’a hareket ederek rota üzerinde yer alan tabii güzellikleri kadrarlarla tecrübe edip şahsi sayfalarında paylaşmak olan bu kitle beklisi de plansız yaptıkları bu eylemleri neticesinde başta turizm sağlayıcıları olmak üzere pek çok oluşumun dikkatini Kars’a çekmiştir. Neticede ortaya çıkan talebin tatmini gayesiyle sektör liderleri Doğu Ekspresi rayları üzerinde hareket eden Turistik Doğu Ekspresi’ni aktif hale getirmişlerdir. Lakin gerek söz konusu olan sosyal medya fenomenleri ve onların etkilediği kitlenin seyahat zamanlamasını kış aylarında bölgede

oluşan doğa güzelliğini fotoğraflamak amacı ile planlaması, gerekse de zaten evvelinde aktif bir biçimde devam eden kış turizmi faaliyetlerinin bu tarihlerde mümkün olabilmesi Doğu Ekspresi ya da Turistik Doğu Ekspresi aracılığı ile bölgeye yapılan turistik seyahatlerin 12 aya yayılmasını engellemektedir. Bu durum turizm adına olumsuz bir sonuç doğurmasının yanı sıra asıl kırılmayı kültür tarihi üzerinde yapmaktadır. Nitekim turistik seyahatin son istasyonu olan Kars ili topyekûnunda binyıllardır süren tarihi geçmişiyile birlikte başlı başına kültürel bir mirastır. Lakin bu kültür birikiminin içerisinde tescillenmiş bir saha olarak Ani Kenti ayrı bir değere haizdir. Ancak şehre olan yoğun ilgileri vesilesiyle dikkatleri Kars'a ve dolayısıyla da Ani'ye çekmeyi başaran sosyal medya fenomenleri bölgeye dair seyahatlerini kış aylarında gerçekleştirmeleri sebebiyle il genelinde cereyan eden kış turizmi faaliyetlerine aktif olarak katılmalarına rağmen, Ani Kenti'ni görme ve her şeyden önce kentin Paleolitik Dönem'den bu yana devam eden kesintisiz tarihi dokusuna dokunma şansını yitirmektedirler. Oysaki, turistlerin seyahatlerini kış aylarından ziyade bölge iklimi için daha elverişli olan zaman diliminde gerçekleştirmeleri salt kış turizmi adına değil, başta Ani Kenti olmak üzere bölge geneline yayılmış kültürel varlıkları deneyimlemek adına da büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

ALKAN, A., “Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6 (4), (2018): 1016-1038.

ASLAN, H., “Alternatif Turizmin Bölge Ekonomisi Üzerindeki Etkisi: Samsun Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2018.

BAYRAM, F., “2012-2016 Yılı Anı Kazıları”, *I. Uluslararası Ani- Kars Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: Belli Eğitim, Kültür, Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016, 79-90.

BEDROSIAN, R. G., “Ortaçağ Moğol Tarihinin Ermeni Kaynakları”, *The Turco-Mongols Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries*, çev. İlhan Aslan, Columbia University, 1979.

BELLİ, O., *Her Yönüyle Ani*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 2019.

CEYLAN, A., “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (10), (2015): 1-30.

CEYLAN, A., BİNGÖL A. ve KARAGEÇİ M., *Eskiçağ’da Kars Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.

CEYLAN, V., CEYLAN, F. ve YAMAN, M., “70 Yıl Sonra Gelen Değişim: Doğu Ekspresi Yolculuğunun Gastronomi Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi”, *I. Uluslararası Turizmde Yeni Jenerasyonlar ve Yeni Trendler Konferansı Bildiriler Kitabı- Proceeding Book*, 70 (2018): 135-144.

ÇAKMAK, V. ve ALTAŞ, A., “Sosyal Medya Etkileşiminde Tren Yolculukları: DOĞU EKSPRESİ İle İlgili Youtube Paylaşım Videolarının Analizi”. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6 (1), (2018): 391.

ÇONTU, M., “Alternatif Turizm Çeşitleri ve Kızılcahamam Termal Turizmi Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2006.

ÇORUHLU, Y., “Kars/Ani Kazıları 2007 Yılı Çalışmaları”, 30. Kazı Sonuçları Toplantısı 26-30 Mayıs Ankara, 2 (2009): 301-326.

ÇORUHLU, Y., “Kars/Ani Kazıları 2008 Yılı Çalışmaları”, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı Denizli 2009, 3 (2010): 145-178.

ÇORUHLU, Y., “Yeni Dönem Kars / Ani Kazıları 2006-2009 Yılı Çalışmalarına Kısa Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 183, (2009): 47-87.

DEMİR, M. ve ALIM, M., “Sarıkamış Bayraktepe (Cıbiltepe) Kış Sporları ve Turizmi Merkezine Ait Coğrafi Bir Değerlendirme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0 (33), (2016): 242-275.

DEMİRTAŞ, M., “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, (2009): 215-238.

DİZDAR, S. İ., “The Spatial Formation of the Fire Temple of Zoroastrianism”, *Landscape Architecture and Regional Planning*, 1 (1), (2016): 30-37.

DOĞAN, M., PEKİNER, B. A. ve KARACA, E., “Sosyal Medyanın Turizm ve Turist Tercihlerine Etkisi: Kars-Doğu Ekspresi Örneği”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15 (3), (2018): 674-675.

GÜNDOĞDU, H. “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”, *Güzel Sanat Enstitüsü Dergisi*, 17, (2006): 51-84.

GÜNDÜZ, T. “Kars”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24: 515-518, Ankara: TDV Yayınları, 2001.

İPEK, A. ve CENGİZ, E., “Ani’li Kadı Burhaneddin B. Mes’ud ve Bir Kültür Hazinesi: Enisü’l-Kulub”, *I. Uluslararası Ani Kars Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: Belli Eğitim, Kültür, Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları, (2016): 244-255.

İŞBİLEN, E. Ş., “I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Eski Eserlere Yaklaşım ve Anadolu’da Yapılan Arkeolojik Kazılar”, *Mediterranean Journal of Humanities*, sy. 12 (2), (2017): 307-322.

KARAKAYA, E., “Menüçihir Çami”, Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, 29: 156, Ankara: TDV Yayınları, 2004.

KIRZIOĞLU, M. F., *Kars Tarihi*, c.1, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.

KÖKTEN, İ. K., “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy. 10 (3-4), (1952): 167-188.

KÖKTEN, İ. K., “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Bulleten TTK*, sy. 7 (27), (1943): 601-613.

LINDSAY, I. and SMITH, A. T., “A History of Archaeology in the Republic of Armenia”, *Journal of Field Archaeology*, sy. 31 (2), (2006): 165-184.

MARR, N., *Lazistan’a Yolculuk*, çev. Yulva Muharcışi, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017.

NECEFOĞLU, H., “V. İ. Devitski’nin Erivan ve Kars Vilayetleri Gezi Notları (1894)”, *I. Uluslararası Kafkasya Halk Kültürü Kongresi Bildiri Kitabı*, (2018): 77-83.

ÖZMENLİ, M., “Ortaçağ’da Doğu Karadeniz’de Oğuz ve Kıpçak Yerleşimi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 20 (2), (2016): 515-536.

ÖZMENLİ, M., “Ortaçağ’da Şüregel’in Tarihi Coğrafyası”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 9, (2012): 159-173.

RÁSONYÍ, L., “Tarihte Türklük”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, sy. 1, (2002): 494-540.

RESMÎ GAZETE, Karar Sayısı: 8/4788 Milletler Arası Sözleşme, Kabul Tarihi 14.02.1983.

SAĞIR, G., “Kars’ta Ortaçağ’a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)”, *History Studies*, sy. 10 (3), (2018): 207-237.

SEYFELİ, C., “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30, (2011): 139-183.

SONAR, Ş., *Türkiye’de Uygulanan Demiryolu Ulaşım Politikaları*, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2015.

SÖZER, N., “Erzurum Ovasında Tarih Öncesi Kır Yerleşmesi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 22-23, (1963): 205-216.

SÜR, Ö., “Türkiye’nin Deprem Bölgeleri”, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 2 (1993): 53-68.

ŞENER, Y. S., “Ani Şehir Surları, Korunma Sorunları ve Çözüme Yönelik Öneriler”, *Turkish Studies*, sy. 9 (10), (2014): 977-990.

ŞİMŞEK, O., “Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler”, *Belgü Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, (2019): 104-127.

TEKİR, S. “Kars ve Çevresinde Depremler (1924-1941)”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Sayısı*, (2012): 423-436.

TEMİZGÜNEY, F., “Demiryolu Ulaşımının Erzurum’a Katkıları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 53, (2015): 255-272.

WATENPAUGH, H. Z., “Preserving the Medieval City of Ani: Cultural Heritage between Contest and Reconciliation”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, sy. 73 (4), (2014): 528-555.

YETKİN, Ş., *Türkiye’de Elli Yıl İçinde Yapılan Türk Sanatı İle İlgili Kazılar*, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan Ayrı Basım, 1973.

YILMAZ, H., MUTLU, E., DEMİR, M. ve IRMAK, M. A., “Çıldır Gölü’nün Rekreatif Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi”, *Uluslararası Kentleşme ve Çevre Sorunları Sempozyumu: Değişim/Dönüşüm/Özgünlük Kongresi Bildiri Kitabı*, Eskişehir:

Anadolu Üniversitesi, 2018: 282-288.

YILMAZ, M., “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 43, (2010): 93-104.

İnternet Kaynakları

Kars Coğrafi Konum: <http://www.kars.gov.tr/kars-ili-cografi-yapisi> (14.10.2019).

Ani Kenti: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Eklenti/57313,ani-kulturel-peyzaji-yonetim-planipdf.pdf?0> (11.10.2019).

Doğu Ekspresi Güzergâhı ve Saatleri: <http://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/dogu-ekspresi/> (07.11.2019).

Ani Hristiyanlık Dönemi Yapıları: <https://arkeotur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti> (07.11.2019).

Doğu Ekspresi Bilet: https://ebilet.tcddtasimacilik.gov.tr/view/eybis/tnmGenel/int_sat_001.jsf (07.11.2019).

Unesco Kültürel Miras Listesi: <https://whc.unesco.org/en/list/1518/> (15.11.2019).

Zvartnots Katedrali: https://www.ancient.eu/Zvartnots_Cathedral/ (15.11.2019).

Doğu Ekspresi İlk Seferi: <https://www.cnnturk.com/video/seyahat/turkiye/turistik-dogu-ekspresi-seferlere-basladi> (07.11.2019).

Kars İklim: <https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim-siniflandirmalari.aspx?m=KARS> (14.10.2019).